

Ат-алдарның болгаш сактыышкынның 75 чылынга

Арслан АРАКЧАНЫҢ тырттырган чуруу.

СУГЛАП КЕЛГЕН АШ КИЖИЛЕР НЕВАЖЕ ДУЖУП ӨЛҮП ТУРГАН

«1943 чыл. Январь ай. Ынчан чеди харлыг мен. Оттуп келиримге, бажың ишти дыка соок. «Авай, авай! Авай, кайда сен?» — дээш каш удаа кыйгырымга, шимээн чок. Анаада ол даңгаар эртен оттуп келгеш, печканы чылыдыр одааш, хөнээнде изиг шайын белеткеп алыр киж. Чоорганым эштинип алгаш, авамның чанынга чоокшулап кээримге, шалада соой берген чыдыр. «Авай, туруп кел!» — деп алгырымга-даа, харыылаवास. Чүнү канчаар аайын тыппайн, кожавыс Клавдия Федотова-же халып чеде бердим. Ол «Хинлинчектиин аан, оглум, аваң ам чок-тур» дээш, мени чанынче ап алган. Бодунуң ийи ажы-төлү-биле мени азырап турду. Авамны чоорган-биле ораагаш, ыяш шанакка чевегге чедиргеш, хөөржүдүп каан бис» — деп, бо материалымның маадыры Ада-чурттуң Улуг дайынының каржы-дошкун чылдарының дугайында сактып ора, үнү өскерлип, сагыш-сеткили дойлуп чугаалады.

«Бүзээлеткен Ленинградтың чурт-такчызы» деп хөрек демдээниң эдилек-чизи Борис Борисович Подгорныйны «Шын» солунуң редакциязынче чалап алыры-биле, Улуг-Хем эрииниң чоо-

гунда хоочуннуң бажыңының чанынга халдып чедип келиривиске, хериминиң даштында тур. Ол бисти бажыңынче чалады. Херим иштинче кирип келгеш, (Уланчызы 2-ги арында).

«БЛОКАДА ХЛЕВИ»

Россияның Президенти-зи Владимир Путинниң Чарлыы-биле Улуг Тиилелгениң 75 оюнга тураскаадып, 2020 чылды Ат-алдарның болгаш сактыышкынның чылы кылдыр чарлаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының бир коргунчуг болушкуну Ленинград хоорайны немец-фашист шериглериниң бүзээлээни болган. Бүзээлээшкн 872 дүн-хүн дургузунда уламчылаан. Ол үениң дургузунда ленинградчылар төрөөн хоорайын немец шериглерден камгалап, маадырлыгы-биле тулчуп, ок-чепсекти заводтарга бүдүрүп, бергелерни шыдажып эртип турганнар. Оларга эң коргунчуг чүүл аъш-чемниң чедишпези болган. Бир хүнде 125 грамм хлебти киж бүрүзүнге берип турган. Тараа хавын, янзы-бүрү снгеннер үүрмээн, ыяш хирээндизин хөй эвес далганга холааш, ону быжырып турган. Ол хлебти төөгүчүлөр «Блокада хлеви» деп адап каан.

Ленинград хоорайны бүзээлелин, аш-чудун эрткен кижилерге тураскааткан «Блокада хлеви» деп бүгү-российжи акция бо чылдың январь 18-те эгелээн. Аңаа Россияның шупту девискээрлери киржир. Ол январь 27-ге чедир уламчылаар.

Акцияның Тыва Республи-кага ажыдышкыны январь 21-де Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейинге болган. Аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң ажы-төлү, 55 дугаар даг-адыгжы бригаданың дайынчылары, кадеттер, волонтерлар дээш ленинградчыларның маадырлыг чоруунга мөгөйип чоруур кижилер киришкен. Акцияны ажыдарының мур-нуу чарыында Ленинград бүзээлелиниң дугайында төөгү фильми көргүскен. Бүзээлел үезинде бүдүн чар-

тык миллион хире киж чүгле аштан өлгенин, ол фильмден көрүкчүлөр билип алган.

«Блокада хлеви» деп бүгү-российжи акцияны музейниң директору, филология эртемнериниң доктору Каадыр-оол Бичелдей ажыдып тура, ленинградчыларның маадырлыг чоруун адыш часкаашкыннары-биле сактырын санал-даарга, акцияга келгеннер демнии-биле адыш часкааннар. Аш-чутту шыдажып эрткен, оон уржуунда амы-тынындан чарылган ленинградчыларны чыры-биле сактып чоруулунар деп, Каадыр-оол Бичелдей чугаалаан.

Ленинград бүзээлелин шыдажып эрткен үш киж Тывада бар деп, ТР-ниң өөредилге сайыдының бирги оралакчызы Светлана Ощепкова дыңнаткан. Олар дээрге: Кызылда 79 харлыг Татьяна Алексеевна Афоничева биле 81 харлыг Борис Борисович Подгорный, Шагаан-Арыгда 75 харлыг Людмила Георгиевна Мишкова.

Бүгү-российжи акцияның бистиң республикага ажыдышкынының киржикчилери тускай чагы-биле быжырган «Блокада хлеви» амзааннар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ,
Виталий ШАЙФУЛИНИҢ
тырттырган чуруу.

Тыва: чаартылганың демдектери

АНЫЯК БОЛГАШ ШИМЧЕНГИР УДУРТУКЧУЛАРНЫ ТОМУЙЛААН

Тываның күүсекчи эрге-чагырга органнарының шупту удуртукчу эрге-дужаалдарының 23 хуузуна 35 хар чедир назылыг аныяктар ажилдап турар. Яамылар болгаш ведомстволар удуртук 71 эрге-дужаалдың 17-зин аныяктарга хүлээткен.

ТР-нің Экономика яамызында сайыттың бирги оралакчысында база оралакчысында 32 харлыг Айдыс Сат биле 33 харлыг Михаил Табаев ажилдап турар. Спорт сайыды Субудай Монгуш 29 харлыг, ооң бирги оралакчысы Саян Монгуш 31 харлыг болза, өске оралакчысы Субудай Оюн – 29-түг. Орук-транспорт комплекзинин сайыдының оралакчысы Шораан Чыргал 31 харлыг. А Денис Хангай биле Буян Ховалыг 33 харлыгында энергетика база юстиция сайыттарының оралакчылары апарган.

Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый яамызында эң аныяк оралакчы сайыт ажилдап турар – Начын Маскыр чаа-ла 26 харлаан. Тудуг яамызының удуртукчунуң өске оралакчысы Сейнек-оол Иргит 35 харлыг. Бөгүнде сайыт олутта эң аныяк кижиге – 29 харлыг, көдээ ажил-агый сайыды Айдын Дун. 2020 чылдың январь 20-де ол томуйлаткан.

Аныяктар оон-даа өске удуртук ажилдарны төлөтпүшкү-биле ээлеп турар. Орлана Кызыл (27) база Артыш Салчак (33) – бойдус курлавырлары болгаш экология сайыдының оралакчылары. Садып алышкын адырында керээ системазын таарыштыр талазы-биле яамының удуртукчунуң оралакчысында 30 харлыг Айдын Шарави ажилдап турар. Күрүнениң чуртталга бажыңнарынга инспекция база тудуг хайгараалын 29 харлыг Кежик Дандаа удуртук турар. Даштыкы-биле экономиктиг харылзаа агентлигинин директору Роланда Самбу-Хоо база ооң оралакчысы Ай-Хаан Догур-оол, кайызы-даа 30 харлыг аныяктар.

Тываның Баштыңы регион хоойлуларынга даянган, муниципалдыг тургузулгар чагыргаларының удуртукчуларынче аныяктарны сүмелеп турар. Тываның найысылалында хей-ниити транспортунуң ажилын шуудадып, Кызыл биле кожууннар аразында пассажир-

лер аргыжылгазын катап тургузуп шыдапкан 37 харлыг Сергей Лаптев ам Кызыл кожуунну удуртуп эгелээн. Ооң экономика айтырыгларын харыылаар оралакчысынга 30 харлыг Станислав Оюнну сүмелээн. Эрткен неделяда олар албан-дужаалдарын күүседип кирипкен. Ооң мурнунда кадык камгалал сайыдының оралакчысы турган Кудер Монгуш республиканың улуг кожууннарының бирээзи – Бии-Хемни удуртуп эгелээн. Ооң хары – 40.

Аныяк удуртукчулар чаа албан-дужаалды хүлээнип алгаш-ла, боттарының ажилын көргүзүп эгелээн. Ол ындыг болур ужурулуг. «Аныяк болгаш "угбайн баар ирги бе" дээн бодалывыска ол дүүшпейн барган. Чеже-даа аныяк болза, удуртуп-баштаар арга-дуржулгалыг болгаш төлөвилелдерни чедишкенин боттандырган кижилер аразында шыңгы шилилгени чорудуп, оларны депшиткен бис. Шакындыг кадр чаартылгазын республика база муниципалдыг деңгелге ам-даа уламчылаар бис» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аазаан.

Бизнес база политиктиг бөлүктөр-биле холбаалыг болгаш оларның мурнунга хүлээлгелиг эвес, а амгы үенин-биле деңге хөдөлип билер профессионалдар Чазактың командазынга база эрге-чагырганың бүгү деңгелдеринге чугула херек дээрзин республика Баштыңы чаңгыс эвес удаа чугаалап турган. Идеяларны болгаш төлөвилелдерни шимчедип, ажилды үре-түннел дээш организастап билер кижилер ону шыдаар. "Бодунуң командазынче кадрларны таныш-көрүш, төрөл-дөргүл тыртып эвес, а ажил-агый-жы шынарын көрүп алыры эң кол негелде" деп, Тываның Баштыңы айтыкан. Муниципалдыг удуртукчуларның чыдып каап турарының бир чылда-гааны ында.

gov.tuva.ru

Тываның Чазаның Даргазының ажил-херээ

САЙЗЫРАЛДЫҢ ОНЗАГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРИН ШАЛЫПЧЫДАР

олар федералдыг Чазактың чаа составының планынче шилчип, ону улам тодарадыр апаар дээрзин сагындырган.

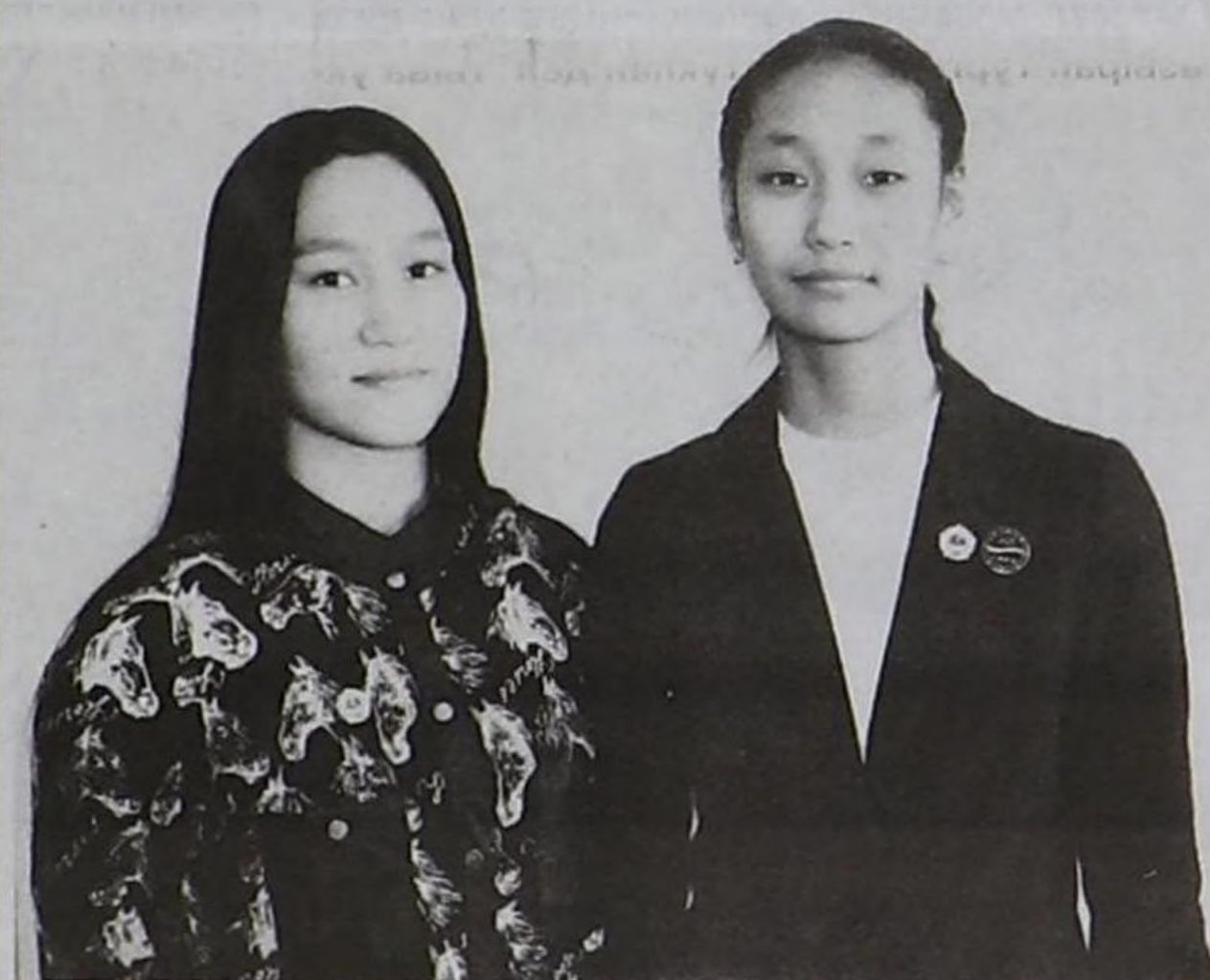
«Федералдыг Чазакты дүжүргени-биле, чаа сайыттарны томуйлаарын манап, анаа олурган ажыы чок. Ол дыка шын эвес бодап. Чазак ажилдап турар болганда, сайыттар хүлээлгелерин күүседир, а Тываны хөгжүдөр талазы-биле онзагай хемчеглер планы күштүг болуп артар, оларны федералдыг яамыларның 2020 база дараазында чылдарда ажил-чорудулгаларында быжыглаан. Ынчангаш сула салдынып, ажилды кошкаткан ажыы чок, а ха-

рын-даа федералдыг ведомстволарда коллегалар-биле сырый болгаш тургустуг ажилдаар херек. Оралакчы дарга А.В. Брокерт баштаан шупту сайыттарывыска республиканың хөгжүлдэзинин хууда планының төлөвилелинде база ооң кезектеринде хүлээп алган протоколдарны база шийттирлерни хынап көөр даалганы дагып тур мен. Ол бүгү документи-лер силерниң холуңарга турар ужурулуг. РФ-тин Чазаның чаа составы-биле ук план дээш ажылывысты уламчылаар барымдаалыг үндэзинивис ол» – деп, республиканың Баштыңы бодунуң блогунда бижээн.

Үе-биле деңге базар

РОССИЙЖИ АЛДЫН ДЕМДЕКТЕР-БИЛЕ ШАҢНАТКАННАР

Ырак булуң Тожунуң школары Бурнэ Оюн биле Диана Кол РФ-тин Спорт яамызының Алдын демдээ-биле спортчу чедишкенин дээш шаңнатканнар. Бо уруглар спорттун бедик демдээнге төлөптүг болган Тожунуң баштайгы «хараачыгайлары»-дыр. Тоора-Хем школарының 11-ги класының өөреникчизи Диана Кол башкызы Сергей Оюнну удуртканы ушу бөлгүмүнче ийи чыл бурунгаар барып эгелээн. Бедик тура-соруу, кызымаккайы-биле республика чергелиг улуг маргылдааларга киржип, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ээлеп келген. Спортчу чедишкениннен аңгыда, Дианың өөредилгези база эки, шылгалдалар (ЕГЭ) дужаарына шыңгыы белеткенип турар.

А сески классчы Бурнэ Оюн беш харлыында-ла ушуну сонургай берген. Ачазы Сергей Михайлович ушунуң чажыттарын уруу бичии турда-ла айтып берип, өөредип турган. Амгы үеде Бурнэ ушунуң саныда хевиринге Сибирь федералдыг округтун чеди, а Тываның ийи дакпыр чемпиону. Оон аңгыда, ча адар бөлгүмге 5-ки класска өөренип тургаш, улуг сонургал-биле барып эгелээн. Ол бөлгүмнү

тренер башкы Омак Уран-оолович удуртуп турар. Ооң өөреникчизи Бурнэ – Тожунуң улуг, бичии ча адыкчыларының тергиннеринин бирээзи. Ол Тоора-Хемде шериг-патриотчу угланышкынның класстың эки өөреникчизи, 2019 чылдың декабрьда Россияның Шеринин Кол елказынга киржип чораан. База 2015-19 чылдарда кожуунуң «Олимпиаданың шыпшыныче» база «Школарының ат-алдары

дээш» дээш мөөрейлерниң шаңналдарының эдилекчизи.

Оон ыңай уругларның тренер башкызы бодунуң ажылының дугайында кыскасы-биле таныштырды:

Сергей Оюн, тренер башкы: «Мен дөртөн ажыг чыл күш-культура башкылап чор мен. Каа-Хемге, Мөңгүн-Тайгага өөредилге адырынга-ла бараан бооп келдим. Бо Тожу кожуунда он беш чыл чурттап, ажилдап тур мен. Амгы үеде Тоора-Хем школарының өөреникчилеринде ушуну өөредип тур мен. Өөреникчилерим аразында Диана биле Бурнэ эрткен чылдың июль айда ГТО-нуң белен эвес шылгалдаларын дужааган уруглар чүве. Ооң харыызы декабрь айда келген, түннелинде, РФ-тин Спорт яамызының тергиннери болганнар. Ол дээш Тожунуң чону өөрүп турар бис. Удавас Кемерово хоорайга эртер ушу маргылдаазынга киржири-биле он ажыг уруг айттаныптарлар. Оларның аразында Диана биле Бурнэ база бар. Уругларымның чедишкенин-ринге чоргаарланыр мен».

Тожу кожуунуң чурттакчылары бо уругларга байыр чедирип, спортчу чедишкенинне үнелелди берип турарлар:

Людмила Кол: «Эргим уруглар, эр хейлер! Байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар спортчу чедишкенинни күзеп, орууңар ак болзун деп, йөрээп каайн!»

Нонна Дотпе: «Хүндүлүг думаларым! Тожунуң чоргааралы, Улуг Россия чергелиг бедик үнелелди алганыңар дээш, өөрүшкүңерни үлежип, изиг байырым сөңгөдүм. Ам-даа бурунгаар чүткүлдү база ак орукту күзедим».

Бистиң корр.

13 ДУГААР АВТОБУСТУҢ МАРШРУДУНДА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР

чүгүле кидин түлүк шактарда, немей ийи автобус халдыр.

Ынчан кээр, хүннүң-не маршрутче 15 автобус үнер. Калинин кудумчузундан Лопсанчап кудумчузунче ээпкеш, улаштыр Ангарский бульвар, Московская кудумчулап халдааш, дараа-зында эрги халдып турганы

Ровенская кудумчулап чоруптар. Неделя дургузунда чаа маршрут-биле чон хей аргыжар болза, ол доктаамал апаар.

Чаа график дугайында **8-905-920-0117** дугаарже долгааш азы интернет таварыштыр «Умный транспорт» деп капсырылга таварыштыр билип ап болур.

СУГЛАП КЕЛГЕН АШ КИЖИЛЕР НЕВАЖЕ ДҮЖҮП ӨЛҮП ТУРГАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ооң девискээриниң арыг-силиин кижиге магадаар. Херим дургаар оттулар ыяшты долдур чыып каан. Кырган-ача хуу сайгарлыкчыларның херек чок бараан

Клавдия Федотова.

шыгжаар ыяш хааржактарын болгаш чүк адаанга салыр ыяштарын машиназының кожуунга дажыглап алгаш, оттулар кылдыр чарып ап турар. Чадыржыгажында база ыяш хааржактарны долдур курлавырлап чыып алган. Бажыңның девискээринде чиңге манза кажааны Россияның тугунуң ак, кек, кызыл өңнерибиле дозулап каан. Ооң чаны-биле эртип чорувуста, илчирбеде ыт чаңгыландыр ээрип турар. Орук ара, хоочун хлеб тогланчылары-биле долдурган ийи улуг доскаарны көргүстү. Куш чемин ол бир шоодайда 200 рубль-биле хлеб быжырап черлерден садып ап турар.

Дөрт өрээл бажыңның эжиин ажы-дыптары билек, дораан-на, ийи ыт бисче уткуй халып келди. Борис Борисович: "Кортпаңар, бо ыттар ызырбас. Ооң орнунга бо ийи чараш моортайны көрүңер. Оларның чынныр ынак чери — печка" дидир. Хоочуннуң өөнүң ишти Галина Дмитриевна амгы үеңиң телевизорун, чаа соодукчузун, хана долдур аскан чурктарын, хуу сайгарлыкчының белекке сөңнээн хевизин-даа көргүстү. Бажыңы делгем, чылыг. Галина Дмитриевна чайын огородунга ногаа, кат-чимизин тарааш, келир чылгы дүжүтке чедир болбаазырадып ап турарын чугаалады. Ол биске чигирзиг белекти сөңнээш, база катап аалдап келиринче чалады. Амыдыралчы

хоочуннар кады эгин-кожа чурттаанындан бээр 50 чыл чедө берген.

Борис Борисович-биле ужуражылгавысты редакцияга уламчыладыыс. Хоочун фото-чуруктарын көргүспүшөөн, сактышкыннары-биле үлешти.

"Ол коргунчүг үелер сагыжымда таңмаланып артып калган. Бүзүлээшкин дег коргунчүг чүүл кайын турар. Аш-чем курлавыры кымда-даа чок. Ынчангаш бүзүлээшкин эгелей бээрге, аш-чут дораан келген. 1941 чылда ленинградчылар моортай, ыт ээдин чип турган. Ам канчаар, чаш ажы-төлдү чөмгөрер-ле болгай. Мен уруглар-биле чашпан, бүрүлөр чыып эккээримге, авам кежээ ажылындан келгеш, ону сугга хайындырып бээр. 1942 чылда дириг амытан шуут артпаан. Чиир чем чокта хайындырган суг-биле мегеленип алыр, ол-ла.

Чыккылама соок үелерде Нева хемниң эриинге суглап турган херээжен чонга дузалажып хүнзээр турдум. Оларның чамдызы аш, сооктан харыксырааш, суглуг демир-хууңнары-биле хемче кээп дүжүп турган. Мен черле анаа олурбас турдум, чүк машиназынга өлгөн кижилерниң мөчүзүн чүдүржүп, Пискарев чөвээнге чудук ыяштар ышкаш кылдыр чы-

скаай салгаш, хөөржүдүп турдувус. Кудумчуларда кижилерниң мөчүлөрүн чыып каан чыдар. Немец самолеттарның октаан өрттедир бомбалары чазылбаанда, сери кырындан черже октап турган мен. Кыжын дыка соок. Оттулар ыяш, бажыңның эт-севи төнө бээрге, бомбалаан ыяш бажыңның бузундуларын чыып, одап турдувус. Бажыңга демир орун биле сандай арткан.

Дайын эгелей бээрге, ачам ол-ла дораан фронтту чоруткан. Кезек үе эрткенде, ол демир суугу болгаш бир куспак оттулар ыяш эккелген. Ынчан ачамны сөөлгү катап көргөним ол. Авам биле иелээ арткан бис. Ол хлеб заводунга ажилдап турган. Ол үеңиң хлебин "хлеб" деп адаары безин болдунмас, ажыын чүү дээр ону. Авам үлөп берген 250 грамм хлебин меңээ эккеп бээр. Хөөкүй авам, өске иелер дег, аштап өлгөн.

Бир ай эрткенде, мени уруглар тургузар черже чоргускан. 1943 чылдың апрельде, Ладоганың дожу эрий бергенде, бисти катерге олурткаш, "улуг черже" чедирер дээн. Эрик кыдынга бичии-ле четпейн чорувуста, бомба дүшкөн. Уруглар шупту суг адаанда барган. Мен база дүжүп эгеледим. Сугнуң соогун! Бир матрос "Чедигизи!" дээш мени хөлдөн уштуп эккелгеш, дедир сугже шымны берген. Оон бараан вагонунга олуртупкан. Узун болгаш шыланчыг орук соонда Сибирге келдивис. Кемерово облазының Ленинск-Кузнецк хоорайга уруглар бажыңыга өстүм. Аңаа немец омактыг Курт деп аттыг кижизидикчи башкылап турарга, кайгаан мен. Бир дугаар хүнден эгелээш, ооң меңээ хамаарылгазы багай турган. Ол мени кезээде чөмненир черже кирибес. Ынчангаш кезээде аш мен. Садыгдан хлеб "кайгалдапкаш", оолдар-биле үлежип чип-даа турдувус. Бир катап кара машинага халдып келген ийи хөм курткалыг кижиге Куртту алгаш барган. Ооң орнунга дыка эки кижиге келген. Школаны дооскаш, Сталинскиниң (амгы Новокузнецк) заводунга чазаныкчы мергежилди чедип алгаш, тудугларга ажилдап турдум. 1958 чылда Канск хоорайга шериг албан-хүлээлгемни эрттиргеш, тудуг бригадазынга ажилдавышаан,

Борис Подгорный. Канск. 1959 ч.

чолаачыга база өөренип алдым. Шеригге мээң ат-сыымны, төрүттүнгөн чылымны өскөрткөн. Ачам поляк омактыг кижиге. Мээң шын адым — Боря Брониславович Подгорный. 1936 чылда төрүттүнгөн мен. Паспортта төрүттүнгөн чылымны 1937 чыл деп бижээм.

1967 чылда "Туваасбест" комбинатының тудуунга ажилдаары-биле келгеш, олчаан мында артып калганым бо. Чолаачылай бергеш, Тываның шупту булуңнарын эргий кеззэн мен. Тываны — ийи дугаар чуртум деп санаар мен. Будумга кезишкен эрткен болгаш, бо чылын Вавилин ээптээнге сугже кирер, ыдыктадыр езулалга киришпедим. Мооң мурнунда чылдарда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле сугже кирип, чынныр черге изиг шай аартап, хөөрежир улус бис" — деп, Ленинградтың бүзүлээшкениниң үезинде чаш турган хоочун чугаазын доосту.

Чеди харлыг Боря чаш назынында аш-чут, түрөгдөл, чидиргиги көргөн өскүс оол. Кыштың башкы айында хоочун ийи байырлалды демдеглээр. Январь 27-де Ленинградты фашисттер бүзүлээшкенин хостаан хүнү, январь 30-де блокаданың төрүттүнгөн хүнү. Борис Борисовичниң сактышкыннарындан ленинградчыларның бүзүлээшкенин чылдарында кандыг берге байдалга чурттап турганын кижиге дыка тода билип алыр-дыр. Хоочуннуң ажылчын, кадыг холдарын дыңзыг туткаш, быжыг кадык-шылды күзеп, байырлаштывыс.

Озерченма ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны хоочуннуң хууда архивинден алган.

Бичии Боря авазы-биле Крымда.

ИНТЕРНЕТ ЧЕТКИЗИНДЕ ЧОННУҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Интернетте Тываның социал бөлүктөрүн дамчыштыр чамдык чаңгыс черчурттугларывыс ТР-ниң Чазааның яамыларынга хамаарыштыр айтырыгларны салып турарлар. Ооң дугайында адаанда парладывыс:

Долаана Мижит-оол: «Менде мындыг айтырыг бар. Кызылда суббота, улуг-хүнде болуп турар ярмаркага эът садар дээрге, мурнуку одуругга тургуспас, «Сайзырал» биле «Гаруданың» сайгарлыкчыларының дээр. Олар ону хуужудуп алган бе?

Бөдүүн малчыннары тоомчага албас, кыдынга тургузар. Бо айтырыгны сайгарып бээр болза».

Валентина Ооржак: «Долаана, дыка шын айтырыг-дыр. Оларны ол ярмаркага шуут чагдатпазын чедип алыр болза эки».

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы: «Долаана, бо айтырыгның талазы-биле хемчеглер алдынып турар. 2020 чылдың апрель айдан эгелеп, көдээ ажил-агыйның барааннарын садары-биле ийи рынокту ажадары көрдүнгөн. Аңаа чүггө малчын-араттар тус черниң барааннарын делгеп, садып-сайгарар.

Надежда Бараан: «Тожу кожуунда ивижилерни база утпаза эки...»

Шеңне Саая: «Тудугларның ажылын шыңгырадып көрзе. Чижээ, өскүс уругларга чурттаар оран-сава болгаш, оон-даа өске. Ылаңгыя эргижирзэн чуртталга бажыңнарындан чаа оран-сава-же көжүрүп турарларның алган бажыңнарының шынары эки эвес, хыналдага алыры чугула».

ТР-ниң Тудуг яамызы: «Шеңне, экии, саналыңар дээш, четтиргенивисти илередип тур бис».

Аясмаа Монгуш: «Кончуг шын бижип турар. Мен база ону бодап турдум. Чаа тудугларның

шынарын эки көөр болза эки. Өскүс уругларга туткан оран-саваны дээш оон-даа өске».

ТР-ниң Тудуг яамызы: «Аясмаа, экии, чаа бажыңнары хүлээдириңиң бетинде, шынарын болгаш өске-даа талаларын хынап турар».

Людмила Кол: «Чаа туттунган терапияны кажан ажылгалче кириер ирги?

ТР-ниң Кадык камгала яамызы: «Людмила, республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң терапия салыбырының чаа тудуу 2020 чылдың апрель айның

төнчүзүнде ажылгалче кирери планда көрдүнгөн».

Чурттакчы чоннуң ажыл-агыйга хамаарышкан айтырыгларынга Тываның яамылары интернет четкизин дамчыштыр тус-тузунда харылап турарлар.

Бистиң корр.

2020 чылдың январь 1-ден эгелеп, Тывада ажилдавын турар 46,7 муң пенсионерниң камгалалдыг пенсиязы 6,6 хуу өскөн.

Ук регионда пенсия алыкчыларының ажилдавын турар категориязының камгалалдыг кезээ ортумаа-биле 941 рубльге өскөн. Бо дээрге өстүрген хемчээлиниң ортумаа көргүзүү-дүр. Каш акша немээни ап турар пенсиязындан хамааржыр.

Ажилдап турар пенсионерлерге чүгө ажилдавын баарга немей санап бээр. Август айда чаңчыл ызуугаар 2019 чылда ажилдап турган пенсионерлерниң камгалалдыг пенсиязының эде санаашкыны болур.

Социал пенсиялар 2020 чылдың апрель 1-де өзер. Федералдыг чиигелделерниң социал төлевирлерин ап турар кижилерниң акшаларын февраль 1-де индексастаар.

ИЕ-ЧАШ КАПИТАЛЫНЫҢ АЙ САНЫНДА ТӨЛЕВИРИ

Өг-бүлениң чаңгыс кижиге хамаарыштыр орулгазының эң кудуку хемчээлин ийи катап өстүргенинден, январь 1-ден эгелээш, ие-капиталының сертификатын холда алган өг-бүлелер ийи дугаар уруу дээш ай санының төлевир акшазын ие-капиталының акшазындан бичиилеп алыр аргалыг апаарлар. Оон аңгыда, мурнунда турганынга деңгээрге, ийи катап узун хуусаада – уруу 3 хар четкиже ону ап болур. Мурнунда өг-бүлениң орулгазы чаңгыс кижиниң чурттаарынга херек хемчээлинен ажа бээр болза, пособие акшазын төлевес болгаш уруг өстүрүп олурары дээш

дузаламчы акшазын чаш кижиге бир хар алды ай четкиже алыр турган.

Ол ышкаш айыткан өскерилгелерден аңгыда, ие-чаштың (өг-бүлө) капиталы 466 617 рубль чедир өскөн (мооң мурнунда 453 026 руб. турган). Чаа чылдан эгелеп, ай санының төлевир акшазының хемчээли – 11322 рубль (6,3 хуу өскөн). Бо төлевир акшалар мооң мурнунда ышкаш ийи дугаар уруг төрүттүнгенде ийикпе, азы 2018 чылдың январь 1-ниң соонда уруг азырап алган өг-бүлелерге көрдүнгөн.

Ол ышкаш регион бүрүзүндө ай санының төлевир акшазының хемчээлин Пенсия фондузунуң сайтызында тускай калькулятор дузазы-биле санап, билип ап болур.

Төлевирни алыры-биле билдиришкенин дараазында черлерде хүлээп ап турар:

– сертификат ээзиниң доктаамал чурттап турар черинден хамаарылга чокка Пенсия фондузунда;

– хөй угланышкынныг ажилдыг төптерде (МФЦ).

Ие-чаш капиталын алыр эргени алгаш, сертификатын долдурбаан өг-бүлелер күрүне сертификатын болгаш ай санының төлевир акшазын алыры-биле билдиришкенин хары угда дужаап болур.

Билдиришкенин ийи дугаар уруг төрүттүнгөн келгенде азы ийи дугаар уруг азырап алганының соонда, үш чылдың дургузунда кайы-даа үеде дужаап болур.

Бир эвес чартык чыл болгаш дужаар болза, ийи дугаар уруг төрүттүнгөн келген хүнүнден азы ийи дугаар уруг азырап алган хүнүнден эгелээш, эрткен айларын санап бээр. А бир эвес алды ай эрткен соонда дужаар болза, билдиришкенин кирген хүнүнден эгелеп санап бээр.

2019 чылда ийи дугаар уруг дээш ай санының төлевир акшазы доозулган турган болза, улаштыр алыры-биле чаа билдиришкенин кирип болур. Төлевир акшаны билдиришкенин кирген хүнүнден эгелеп төлөп бээр.

Ай санының төлевир акшазын бичии уруг үш хар четкиже чедир төлөп бээр. Бир эвес ие-чаш капиталын бүрүнү-биле ажылгаан азы өг-бүлө доктаамал чурттаар черин солаан болза, ай санының төлевир акшазы үстүр.

Ие-капиталының акшазындан ай санының төлевир акшазын алырының хуусаазы бир чыл. Ол хуусаа төнөргө, төлевирни уздыры-биле, Пенсия фондузунче чаа билдиришкенин кирир.

«СОҢГУ ЧҮКТҮҢ» ПЕНСИОНЕРЛЕРИНГЕ ДЫШТАНЫП ЧОРААНДА ЧЕРИНГЕ ОРУУНУҢ ААЙ-ДЕДИР ЧОУУРУНУҢ ӨРТЭЭН ЭГИДИП БЭЭРИ

Ыраккы Соңгу чүктүң районнарында болгаш оларга деңгээл черлерде чурттап турар кырааны дээш база бертик-межел болганы дээш камгаладылга акшазын ап турар пенсионерлер Россия Федерациязының де-

вискээринге дыштанып чораан черинге чедир база дедир келген оруунуң өртээн төлөттирип ап болур эргелиг. Ынчаарга РФ-тиң девискээринден дашкаар, ооң иштинде күрүне кызыгаарынга чедир чораан оруунуң өртээн дедир эгитпес.

КОМПЕНСАЦИЯНЫ ДАРААЗЫНДА ХЕВИРЛЕРГЕ ЧОУДАР:

Дыштанып черинге чедир база дедир кээрде орукка халас чоруур документи-биле пенсионерни хандырган турар. Ол чүл дээрге, пенсионер кижиге бодунуң акшазын чарывайн, орукка халас чоруур (проездной) билеттер-биле дыштанып черинге чедир база дедир кээрде чорааш кээр.

Кажан пенсионер азы ону төлээлээн кижиге санаторийге, профилакторийге, дыштанылга бажыңыга, турисчи баазага азы өске-даа дыштанылга черинче пенсионер кижиге дыштанып баар дугайында бадыткап турар документи-биле (путевка, курсовка болгаш чалалга бижик-даа болуп болур) билдиришкенин кошкаш, нотариустуң бүзүрөткен хол үжүү чокка, ынчан орукка халас чоруур документи-биле хандыраар.

Кол чүүл: пенсионер дугайында медээни берип тура, ол кижиниң фамилиязын, адын, адазының адын долдузу-биле бижээш, дыштанылга чериниң адресин, аңаа каш хонук дыштаныр деп турарын айтыр.

Дыштанылга черинге че-

дир болгаш дедир кээрде орук өртээнге пенсионерниң херек кырында чарыгдалдарын дыштанып соонда, орукка чораан билеттерин барымдаалап төлээр:

– Демир-орук транспортунга – пассажирлер чоруур плакаттыг вагонга чорааны дээш (чоорган, дөжөк дээш 2020 чылда 151 рубль 10 көпөөк түңнүг төлевирни санавакка);

– агаар транспортунга – камгалалыг класстың салонунга чорааны дээш;

– иштиги хемнер транспортунга – хем суднозунуң үшкү категорияның каютазынга аргыжылганы кайы-даа угланышкыны-биле чораан болза;

– далай транспортунга – доктаамал чоруп турар далай суднозунуң 4-5 бөлүүнүң каютазынга;

– автомобиль транспортунга – хоорайлар аразында доктаамал чоруп турар автобус-биле чораан таварылгада, орук чарыгдалдарының өртээн эгидип бээр.

Компенсацияны ийи чылда чаңгыс катап дужаар:

– доктаамал чурттап турар чериниң аайы-биле Пенсия фондузунга;

– хөй угланышкынныг ажилдыг төптерде (МФЦ);

– Пенсия фондузунуң албан ызуунуң сайтында хуу кабинети (es.pfrf.ru) азы күрүне ачы-дузазының чаңгыс аай порталы (www.gosuslugi.ru) таварыштыр.

Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры.

«Шынның» бийиринге

БАЙ ТЫВА – МАЛДЫГ ТЫВА

Мен миннип кээримге-ле, бистиң Тыва Республика-биле кызыгаарлажып чыдар Моол күрүнени улуг улус, мээң ада-ием бай Моол дээр. Мен ооң утказын орта билбес турган мен. Бистиң Мөңгүн-Тайга кожуун база үе-дүптен бээр моолдар-биле кончуг-ла чоок, найыралдыг харылза-жып келгеннерин билир мен. Моолдун хөй мал-маганны өстүрүп, оларның продукциязы-биле бай, тодуг-догаа чурттап чоруурун көргөш, үе-дүптен бээр ынчаар адаан чылдагааны ында деп, сөөлүндө билген мен.

Ынчаарга бистиң Тыва-выс база-ла моолдарның төөгүзү-биле бир демей мал-маганывысты өстүрүп, ооң продукциязы-биле амыдырап-чурттап келген бис. Тыва АССР – Совет Эвилели база Россия Федерациязы-биле чаңгыс бүлө болуп чурттап келген болгаш үстүртен кандыг айтышкын кээр болдур, ону күөсөдир турганывыс билдингир.

ССРЭ-ге коллективизация эгелээрге, бис база хуу мал-маганывысты ол чаа тургустунган колхоз, совхозтарга хүлээди бергеш, республиканың девискээринге колхоз, совхоз тургузуу-биле ажилдап-чурттап келген бис. Ол үеде күрүне чонга хуу малды өстүреринге улуг-ла деткимче бербейн турган. ССРЭ-ниң Конституциязы, Үндезин Хоой-

лузунга хуу өнчү дугайында чүүл турбаан. Чүгө күрүнениң болгаш колхозтарның кооперативтиг өнчү-хөреңгизиниң дугайында чүүл турган.

ССРЭ үезинде бүгү колхозчуларның съездинге чон хуу-зунда каш малды тудуп болурун айтып каан Уставты хүлээп алган. Хоойлуда каш баш малды тударын айтып каан болур. Оон хөй мал тудар болзуңза, хемчег алзыр сен. Ынчангаш чоннуң хуу-зунда малы кончуг эвээш турган.

Эрткен вектиң 90 чылдарында, кажан Ш.Д. Ооржак Тываның Президентизи турда, ооң ора-лакчызы А. Мельниковтуң Чазакка болган улуг хуралга Моолче сургакчылап чораанының дугайында мынчаар чугаалап турганын бо-ла сактып кээр мен. «Моолга машиналыг чоруп

тургаш көөрүвүске, орук дургаар малдың хөйүн кижиге кайгаар чүве чорду. А кажан Тывавысче кирип кээривиске, бир-ле карантиннеп каан зона-даа сагындырар, мал-маган шоолуг көзүлбес».

Дарганың чугаазын ол хуралга ынчан олурешкан удуртукчулар эки сактыр боор. Шынап-ла, ол үеде мал-маган колдуунда колхоз, совхозтарның турган болгаш, хуу чонга мал эвээш турган. Кажан ССРЭ буурап дүшкен соонда, Россияның база Тываның чаа Конституцияларын хүлээп алган. Ынчан аңаа хуу өнчү дугайында чүүл хоойлу ызуугаар быжыглаттыг болгаш хуу-зунда чеже-даа малды тудуп болур эргени быжыглаан.

Амгы үеде, ылаңгыя сөөлгү 10 чылдарның дургузунда, бистиң республикавыста мал-маган айтырыглары үндезини-биле өскерилген деп чүве билдингир. Тываның Баштыңы – Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун идип үндүргени «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» болгаш «Инек – чемгерикчи малым» деп губернатор төлевилелдери чоннуң социал айтырыгларын, амыдырал-чурталгазын экижидеринге, бай-шыдалдыг чурттаарынга кончуг-

ла таарышкан деп билип турар мен.

ССРЭ буурап дүшкениниң соонда, чаа кыштаглар, мал-чыннарга бажыңнар кончуг эвээш туттунуп турган. Чүгө бо төлевилелдери амыдыралга боттандырып эгелээн соонда, 3-4 чылдарның дургузунда 400 ажыг аныяк малчыннарга 400 ажыг чаа бажыңнар болгаш кыштаглар туттунуп, хөй аныяк кижилер ажил-агыгга чединген. Ол дээрге Тыва Чазактың сөөлгү чылдарда чону дээш, оларның амыдырал-чуртталгазын экижидер, социал айтырыгларын шиитпирлээр дээш чорудуп турар үрөтүнелдиг ажылы-дыр. Бистиң бо амыдыралга боттандырып турар ажыктыг төлевилелдеривис Россияның мал ажилдыг өске регионнарынга база үлегер-чижек, олар ону ажылгап эгелээр дээрзи билдингир.

Эрткен күзүн мен Мугур-Аксында машина-биле Кызыл хоорайже уругларымга барып ужуражыр дээш үнүптүм. Орук дургаар шээр-даа, бода-даа малдың өзүп-көвүдээнин магадап чордум. Малды моон-даа хөйүн өстүрерге чамдык кижилер одар-белчири чедишпес деп чылдагааннап турары көңүс шын эвес.

Бир мындыг чижекте кирип көрейин. Бистиң кожуунда бир кончуг шыырак фермер бар. Мээң мал азырап турар, бодумнуң хуужудуп алган черим бар дээрзин меңээ ол чугаалады. Чер участогунуң документиин база көргүстү. Шынап-ла, 50 гектар

черни хуужудуп, бодунуң адында кылдыртып алганы шын. Ынчаарга 50 га чер дээрге узуну бир муң, дооразы беш чүс метр черле-дир. Ол хире черге 500-700 хире малды канчап азыраптар боор. Ынчаарга фермерниң ол документи-биле хоойлу ызуугаар кылдыртып алганы кончуг шын, ол дээш ону мактаар апаар. Ук арат-фермер чаңгыс черге олурбас, чылдың дөрт эргилдезинде ырак чайлагларже, күзеглерже көжүп, малын семиртип чоруп каар болгай. Алган чери хөй кезинде ээн турар-ла-дыр. Моон алгаш көөргө, тус черниң чагырга черлери хөй мал-маган тудуп турар малчыннар-биле тускай керээ чарып алгаш, ажилдаар болза эки. Муниципалитет бюджетинче эвээш-даа болза, акша-хөреңги кирип турар болгай.

Одар-белчириности чөптүг ажылгап, мал чемин кышты ажып эртеринге чедер кылдыр белеткеп ап турар болзувусса, бистиң Тыва Республикада 1 сая ажып турар бода болгаш шээр малдың кырынга база ол-ла хире малды өстүрүп ап болурун аргалары бар.

Тываның Баштыңы – Чазаның Даргазы Ш. Кара-оолдун амыдыралга боттандырып турар бо төлевилелдерин улаштыр боттандырып, чурттаар болзувусса, ам бир 10-15 чыл эртерге, бистиң биле кожа чыдар регионнарның төлээлери бай Тыва деп адай бээринге бүзүрээр мен.

Оюн-оол АМЫРТАК, кыш-ажылдың хоочуну. Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суур.

АЖЫЛ-ИШЧИ КАКСЫ ТҮҢНЭЛДЕР

В. Халилов аттыг Тываның күрүне филармониязы эрткен чылда Тываның культуразының бурунгаарлаашкынынга чогуур үлүг-хуузу кириштирген. Ону көскү чижектер бадыткап турар. Бүгү делегей Универсиадазынга – делегей чыыжының киржикчилеринин мурнунга «ТываДжаз-Бэнд» аян тудуп, ТР-ниң Чазаның Үрер хөгжүм оркестрибиле кады «Дошта хөгжүм» программазын тургузуп, Тыва Республикада культура болгаш уран чүүл бедик деңгелде дээрзин көргүскеннер. Бо хуннерде «Дошта хөгжүм» уламчылавышаан, чазын Улуг Тиилелгениң 75 чыл оюнда Сочиге хөккэйжи хөгжүмчүлеривис ол байырлалга тураскааткан тускай көргүзүүн РФ-тиң Президентизинин мурнунга бараалгадыр, ынчангаш шыңгыы белеткел ажылы эгелээн. 20 дугаар «Үстүү-Хүрээ» фестивалын бедик шынарлыг, ханы уткалыг кылдыр эрттирген.

хаил Мосенковту чалап алган. Чартык чүс чыл иштинде симфониктиг оркестр ындыг күштүг күүселде черле кылбаан деп болур. Хөгжүм делегейинде 26 харлыында-ла ат-сураглыг апарган П. Лундстремниң дузазы-биле В. Токаның «Оркестрлиг скрипка концертинин» хей дыңнакчылар мурнунга бир дугаар күүселдези болган. Күштүг, чараш хөгжүмнү чыылган чон таалап дыңнаан.

50 чылдаан оюн таварыштыр филармония сцена хевин чаартып, симфониктиг оркестр хөгжүмчүлеринин шагда-ла эргижирээн концертке кедер идик-

шажынның «Үстүү-Хүрээ» фестивалын 20 дугаар эрттирген. Фестиваль бодунуң хүлээлгезин күүсеткени-биле ону соксадыр деп шиитпир база хүлээттинип турган. Ынчалза-даа Тываның экономиктиг сайзыралыга, тыва хөгжүмчүлериниң сайзыралыга улуг уjur-дузалыг болуп турары-биле фестивальды уламчылаар-уламчылавызының дугайында айтырыг ам-на бо чылын база эртер деп шиитпирлеттинген. Кайгамчык чүүл – фестиваль Россияның концерт организацияларының баштаар чериниң, Культура яамызының улуг сонургалын болдурган. Экономистерниң санап үндүргени-биле алырга, фестиваль чедишкенин, хары угда экономиктиг, культурлуг болгаш сеткил-сагыш айтырыгларын шиитпирлежип, дүрген сайзыралче улуг идигни берип турар, дуржулганы онза үнелиг деп түңнелге келген.

Юбилейлиг фестивалга 58 российжи хоорайлардан, Япония, АКШ, Финляндия дээш оондаа өске чурттардан, диптерден аалчылар келген. Оларның ажын-чегин чадаанажылар долузу-биле хандырган. Делегейде ат-сураглыг джаз сылдызы Дениз Кинг фестивалдың кол аалчызы болуп кээп чораан. Фестиваль аяңыга үш хонук дургузунда муң-муң аалчылар, чадаанажылар классиктиг хөгжүм, джаз база рок-хөгжүмнүң чалгыныга «шымнып», магаданнар.

«Дошта хөгжүм» программасы уламчылавышаан. Ноябрь ортан үезинден эгелеп,

хөгжүмчүлөр күш-дамыр белеткелдин найысылал Кызылывыстың Мурнуу микрорайонунда хөккэй шөлүнде эгелей берген. Дош белеткээр ажылды Тывкурфилармонияның «Адыглар» хөккэй командазы кылып турар. Ол база анаа эвес ажыл. Бо кыжын хар хей болганындан хуннүң-не тонна-тонна харны аштап, дошту белеткээр хүлээлге оларга онаашкан. Хөгжүмчүлөр дош кырынга тендиш дивейн халызын, кээп дүшпезин дээш, шайбалыг хөккэй ойнаарының белеткелдин эртер ужуру ол. Хөгжүм херекселдери-биле соокта ойнаары берге. Ынчангаш «Сүбедей» спорткомплексинге дош сүвүрер, дош кудар машина кээрин манап турар. Ооң-биле чергелештир, шайбалыг хөккэйге российжи деңгелдиг «Дүнеки хөккэй лигазының» доктаамал оюннары база эгелээр.

Чаа чылдың дыштаныр хонуктарының бирээзинде филармонияга Валерий Халиловтуң чырык адынга тураскааткан «Хей-аът дирижеру» («Дирижер духа», режиссер Ирма Комладзе) деп барымдаалыг фильмин хей-ниити көрүлдө эрткен. Кино соонда журналистер, хей-ниитинин төлээлери В. Халиловтуң Тываның уран чүүлүнге киригген улуг үлүг-хуузу демдегеп, сактыышкын кезээзин эрттиргеннер.

Тывкурфилармония хунден хунче бодунуң хүлээлгезин төлөтпү-биле күүсетпишаан, бурунгаарлаашкынның шимчээш-кинде, чогадыкчы дилээш-кинде.

Альберт ХОМУШКУ.

Салым-чаянның дирижер Валерий Халиловтуң тургускаш, эрттирип турганы «Спасск суургазы» («Спасская башня») деп үрер хөгжүм фестивалына аъттарлыг үрер-хөгжүмчүлөр-биле кады филармонияның хөгжүмчүлери, ыраажылары киришкеш, хей-хей кижилерниң Тывага, тыва культурага сонургалын оттурган. Бо фестивалга киришкеш, делегейде ат-сураглыг апарган оркестрлер кайы хей. Аңаа киржилге дээр-ле, оркестрнин хөгжүмчү чедишкениннеринин бедик үнелели-дир.

Күрүне филармонияның 50 чыл оюн академиктиг хөгжүм концерти-биле демдеглээн. Көрүкчүлөр болгаш аалчылар улуг сонургал-биле көрүп, мага-

даан сеткил-хөңнүн демниг адыш часкаашкыны-биле илередип турган.

Мындыг кыска түңнел одурулларның артында филармонияның хун бүрүде кылып турар мога-шылаг чок улуг ажыл-ижи туруп турар. Хөгжүм – каракка көзүлбес-даа бол, кижилер төрелгетенин бурунгаар хөгжүлдөзүнгө улуг идигни берип турар улуг күш болур. Күштүг хөгжүм турзун деп бодаар болза, хей белеткенир (репетициялаар), оркестрнин коллективтеринин сагылга-чурму быжыг болур уjurлуг. 50 чылдаан оюнуң улуг концертинге филармония Абакандан хылдыг хөгжүмчүлери, Москвадан скрипка ойнакчызы Петр Лундстремни, Красноярскиден дирижер Ми-

хевин бичиилеп чаартып алыр аргалыг болган.

М. Мосенков биле П. Лундстрем ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол-биле ужуражып, симфониктиг оркестрнин моон сонгаар сайзыралыга хамаарыштыр арга-сүмезин бергеннер. Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол оркестрнин бирги, ийги дирижерлары Саян Салчак биле Начын Донгакка Тыва Республиканың алдарлыг артистери деп аттарны, Тывкурфилармонияның директору Игорь Дулушка Чазак Даргазының культура айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи деп шыңзылганы тывыскан.

Дириг хөгжүмнүң болгаш

Культура амыдыралы

ХОВАР МЕРГЕЖИЛДИГ КИЖИ

Найысылалдың бир онзагай, көрүксенчиг черлеринин бирээзи – Алдан-Маадыр аттыг Национал музей. Национал музей Ленин кудумчузунда эрги оран-савага турда, бичии школачы үелеримде үргүлчү барып көөр чаңылдыг турдум. Музейже кире бээрге, өрээлдеринин чырыы шала бүлүртүң, шимээн-дааш чок, таарымчалыгы кедергей, бир-ле тывызыксыг, тоолзуг оранда келген ышкаш сагындырар. Эң-не көрүксээр чүүлүм – янзы-бүрү аң-мең, улуг-биче куштар дүрзүлери. Дириг-биле дөмөй улуг адыг, буур, сыыннардан коргуп, бичии күске-күжүгөннерни көргөш, кээргеп турарымны сактыр мен. Ол бүгүнү кылыр кижинин мергежилин таксидермист дээр чүве-дир.

Таксидермист – аң-мең, куш дүрзүлери кылыр ховар мергежил. Москвада сураглыг Дарвин музейинде безин ийи-ле ындыг специалист бар. Бо ховар мергежилге кайда-даа өөрөтпейн турар, ону чүгле аң-меңге улуг сонугалдыг кижилер кылыр. Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин ховар экспонаттарын (аң-меңнер, куштар дүрзүлери) Иван Путинцев кылып чораан.

Эрткен неделяда Ыраккы Чөөн чүктүң, Сибиринин база Тываның таксидермизи, анималист (аң-мең чуруур, скульптуралар кылыр кижиге) болгаш реставратор (төөгү болгаш уран чүүл эдилелдерин кадагалап-камгалаар, чаартыр, катап тургузар талазы-биле специалист) Иван Матвеевич Путинцевтин 95 харлаан юбилейинге тураскааткан делгелгени байырлыг байдалга ажиткан.

Делгелге ажыдышкынынга чурукчунун дөргүл-төрели, кады ажылдап чораан эш-өөрү, музей ажылдакчылары, башкылар, школачылар болгаш студентилер чыгып келген.

Национал музейинин директорунун оралакчысы Айлаңмаа Ооржак И. Путинцевтин дугайында чылыг-чымчак сөстөрү чугалаан: “Бо делгелге бир онзагай. Чылдың-на хей-ле делгелгелерни ажыдып турар бис, ынчалза-даа бо делгелге кажан-даа уттундурбас болуп арттар. Көрүкчүлөр бо делгелгеден Тываның ховар дээн аң-меңин, куштарын көөр аргалыг. Иван Матвеевич Национал музейинин бир дугаар таксидермизи. Ол кайгамчык кижилеринин бирээзи чораан. Амгы үеде Национал музейде Иван Путинцевтин кылган 1175 экспонаттары шыңгажыттанган,

ооң 181-и аң-мең, 952-зи куштар. Ол бир дугаар ажылын 1954 чылда Алдан-Маадыр музейинге делгээн”. И. Путинцевтин огу Николай Ивановичиге директорнун оралакчысы өөрүп четтиришкени бижиин тывыскан.

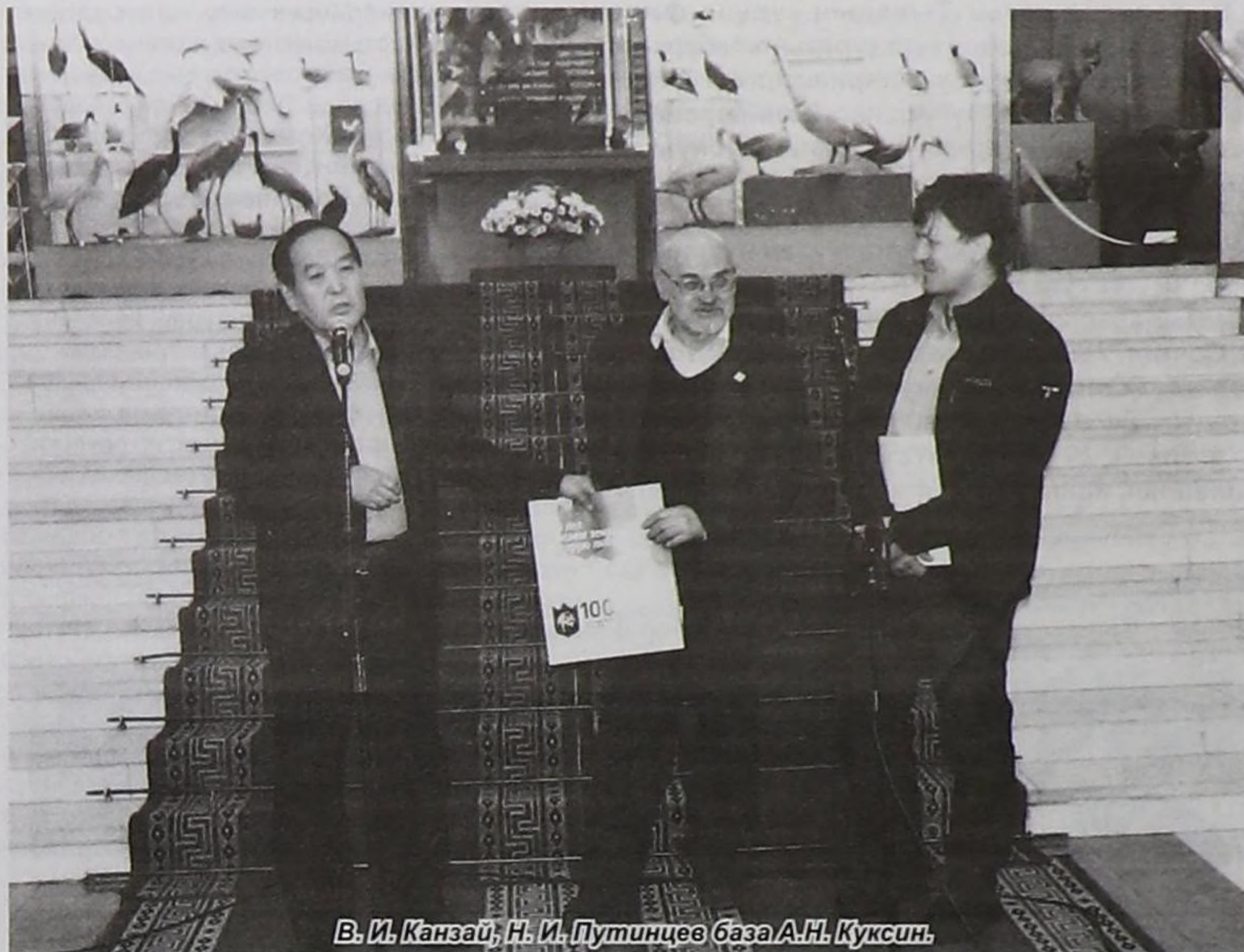
Иван Матвеевичинин огу Николай Путинцев сураглыг зоолог эртемден, ТывКУ-нун зоология музейинин эргелекчизи, ТР-ниң кызыл дептеринин авторларының бирээзи, а уйнуу Денис Зверев база тыва музейге ажылдап турган.

Иван Путинцев таксидермия уран чүүлүн огулунга дамчытканы онзагай. Ол аказының дугайында сактышкынны кылган: “Ачам Тываның бойдузунга ынак болгаш улуг көдүрлүүшкүннүг ажылдап чораан. Эвээш акша-шалыңгыдаа болза, ажылынга дыка ынак.

И. М. Путинцев.

Ооң ажылдаар тускай мастерскаязы (өрээли) безин турбаан, шупту экспонаттарын бажыңыга кылып чораан. Дүрзүлери чүгле кылыр эвес, ону тывар болгай,

В. И. Канзай, Н. И. Путинцев база А. Н. Куксин.

ынчангаш бүгү Тываны кезип каапкан. Ол чүгле улуг күзел-сорук, көдүрлүүшкүн-биле ажылдап чораан. Ооң ажылдары Сибиринин бүгү хоорайларының база Моолдун

өөренирде, бүгү Тываның дириг бойдузун шинчилээр, ажаар болгай. Ол куштарның үнүнден кандыг куш дээрзин билип каар чораан. Ачам чуруур, скульптуралар база кылыр чораан. 70 чылдарда ону Ярославль хоорайга курстарга өөренир кылдыр кыйгырттыпкан. Аңаа чеде бээрге, ол ышкаш шырак билигиге кижиге чок болган. Боду аңаа башкылааш келгенин чугалаар кижиге.

Иван Путинцевтин дугайында ТР-ниң бойдус курлавырлар болгаш экология сайыдының оралакчысы Артыш Салчак, биология эртемнеринин доктору, зоолог Валентин Заика, география эртемнеринин доктору, ТывКУ-нун профессору Светлана Курбатская, “Убсанур ыйгылаажы” заповедниктин директорунун оралакчысы Владислав Канзай, таксидермист Алексей Куксин база ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчысы Лейда Алдын-оол олар сактышкыннары кылган.

Иван Путинцевтин дугайында сактышкыннардан ону ховар дээн талантылыг кижиге деп

база улуг күзел бар болза-ла, бот өөрөдиге-биле чүнү-даа чедип ап болур-дур деп чүүлү билдим. Иван Матвеевич Тываның Күрүнэ университетинин музейин тургузарына улуг үлүг-хуузу кириштирген кижилеринин бирээзи.

Сураглыг таксидермистин юбилейинге тураскаадып, ТР-ниң кызыл дептеринче кирген ховар аң-меңнер, куштар экспонаттарын делгээн. Юбилейлиг делгелге хемчегинин иштинде эртемденнерин, экологтарның лекциялары, школачыларга, студентилерге темалыг экскурсиялар, аң-мең чуруур кичээлдер, аң-мең дугайында аас чогаалыга мөөрей, республика чергелиг “Маны” деп конкурсту организастан эрттирер.

Тывазын алдаржыдып чоран мындыг кижилерни кажанда утпас ужурлуг бис. Төрзөн чуртувустун агаар-бойдузун, аң-меңин билип алыр дээр болза, бо бүгүнү Национал музейден көрүп болур.

Алдынай АРАКЧАА.
Фото-чуруктарны Национал музейинин архивинден алган.

АК-ДАШ – КҮШ-АЖЫЛЧЫ КИЖИЛЕРНИН ЧУРТУ

Күш-ажылдың кижилеринин чылы эрте берген-даа болза, ажил-агыйга бердинген, ак сеткилдиг, шылгараңгай кижилерни деткип, үнелеп бижири артык эвес. Тываның база бир күш-ажылчы кижилеринин чурту – Ак-Даш суур.

Хемчик хемнин кыдыында дөңчө үнө бергеш көөргө, ада-өгбелеринин тудуп тургускан бажыңнары чыскаалыпкан бичии сууржугаш. “Кызыл Тук” орден шаңналдыг “Сүт-Хөл” совхозтун директору Евгений Павлович Соловьевтун эки эгелээшкени-биле “Ак-Даш” сүт-бараан фермазын тургускан. Ынчан фермага симменталь уксаалыг чараш, эъткир-сүткүр инектерни соңгаартан садып эккелген. Чаа-ла тургустунган ферманы коммунистер, комсомолчулар холга ап, бир дем-биле ажылдап, амыдырап эгелзэн. Ферманың эргелекчизи Шоңдайты Дөңгүр-Баштыговна Шоңдайты – шыңгыгы негелделиг коммунист. Инек кадарчылары коммунистер, а саанчылары комсомолчулар турган.

ни-биле “Ак-Даш” сүт-бараан фермазын тургускан. Ынчан фермага симменталь уксаалыг чараш, эъткир-сүткүр инектерни соңгаартан садып эккелген. Чаа-ла тургустунган ферманы коммунистер, комсомолчулар холга ап, бир дем-биле ажылдап, амыдырап эгелзэн. Ферманың эргелекчизи Шоңдайты Дөңгүр-Баштыговна Шоңдайты – шыңгыгы негелделиг коммунист. Инек кадарчылары коммунистер, а саанчылары комсомолчулар турган.

“Ак-Даш” сүт-бараан фермазын “Сүт-Хөл” совхозтун удуртулгазы база ферманың техниктиг ажылчыннары, саанчыларының ниити күжү, арга-сүмези-биле

тургускан. Саалда агреттарын Кызылдан инженер-механик Орлан-оол Кежеге огу база техниктиг ажылчыннар Бойду, Хөкүй-оол четчелеп, кылып тургусканнар.

Инектаривис дыка чараш, семис, чаңгыс аай ак-ак, кызыл шокар өңнерлиг. Инек төрүптерге, бызааны иезинге эмзирбес, бызаа ажаакчызы эмистиктеп азыраар турган. Ынчаар өстүрерге доругуучал, мандыычал боор.

Чаа тургустунган “Ак-Даш” сүт-бараан фермазының эки ажылы удаваанда республика фермаларының аразына бирги черни ап, шылгарап эгелзэн. Чайгы үеде көктүг-шыктыг Хөндөргейге чайлаар. Аңаа элек-

трилиг саалданы чордуп турган. Эки уксаалыг инектерден саанчы эштерим Ундес, Шортан, Кара, Сереш, Ирина олар элбек сүттү күрүнөге дужаап, мурнакчылар бооп турдулар. Улуг кадарчылар М. Көшкен-оол, дузалакчы кадарчылар Ак-кыс, Эрен, Андрей, Оолак олар ферманың инектерин чайгы үеде одарладып, семиртири-биле Уру аржаанга чедир кадарып чорааннар. Ол хире ырак черге семиртип чораан, кызымак-ла кадарчылар.

Ак-Даш суурда ажылынга бердинген күш-ажылдың хоочуннары, тудугжу-бызаңчылар, алдарлыг тараажы-суггатчылар, дарганнар турду. Алдарлыг малчыннар О. Назын-оол, О. Аңгырак, О. Кашпык-оол, дарганнар Аракчаа, Өлзей. Каваа Данил суурда садыг тудуп каан, ам ооң

Төлөптүг салгал

уйнуу ында садыг ажыдып алган чонунга бараан бооп чор.

Суурумнун юбилейинде аалчы болуп чалаттырып бардым. Байырлыг хуралга олурштум-даа. Чагырга даргазы Таисья Хеймер-ооловна илеткелди кылды. Суурунун байдалы эки, арат-чоннун амыдыралы ажырбас, ажил-агыйыга кызымактарга шаңнал-макталдарны тывысты. Ол ышкаш “Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” губернатор телевилелинде 3 өг-бүлө киржип, хүлээнген мал-маганының баш санының өзүп турарын дыңнаттылар.

Чаңгыс чер-чурттугларымга чоргаарланып чор мен.

Чылбак МОНГУШ,
РФ-тин улус өөрөдигезинин хүндүлүг башкызы.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АНЫЯК АЖЫЛДАКЧЫ

Номнар, солуннар, журналдар сонургап номчуур болгаш, чамдыкта бичии-ле чайлыг, хостуг үлөримде Кызыл хоорайыстың А.С. Пушкин аттыг национал библиотеканын бо-ла чеде бээр мен. Ында медээ-библиографтыг килдисте келген номчукчуларны чылыг, чымчак чугаа-домактыг хүлээп ап, ажылдап орар аныяк ажылдакчыны бо-ла эскерип көрүп чор мен. Ооң адын Буяна Борисовна Иргит дээр болду. Билдинмес чүүлдер айтырарга тодаргайы-биле харылап бээр, улуг-даа, бичии-даа кижилер-биле чугаалажып билер, номчукчулар-биле быжыг харылзаалыг деп чүүлду демдеглексең тур мен. Ынчангаш эртем-билииниң, ажылының база өг-бүлөзиниң дугайында каш айтырлар салырымга мынчаар харылады:

“Мен Самагалдайның № 2 ортумак школазын дооскаш, Тываның Күрүне университетиниң тыва дыл, чогаал салбырынче өөренип киргеш, 2005 чылда дооскан мен. Улай Кара-Хөл сумузунга ажылдавышаан,

бот-өөредилге-биле Хакассыяның Катанов аттыг институтунуң юрист салбырын 2 дугаар дээди эртем кылдыр 2011 чылда дооскан мен.

2006-2007 чч. Кызылдың башкы колледжизиниң номчулга залына библиотекары кылдыр 1 чыл ишти ажылдааш, 2007-2016 чч. Бай-Тайганың Кара-Хөл суму чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызынга ажылдадым.

Ажыл-амыдырал аайы-биле хоорай черже көжүп келгеш, 2017 чылдан эгелеп А. С. Пушкин аттыг национал библиотекада медээ-библиографтыг килдистиң библиотекары болуп ажылдай бердим. Кады ажылдап турар эш-өөрүм, коллективим эпиг-демниг, бот-боттарывысты деткижиң ажылдап чор бис. Удуртукчу даргавыс Ирина Алексеевна биске арга-сүмезин кадып, чогаадыкчы тывынгыр ажылдазын дээш, бүгү-ле аргаларын тып, бисти деткип чорурунга чоргаарланмас аргавыс чок.

Мээң өөм ээзин Меңги Максимович дээр. Ол чогуң кандыг-даа ажылдан

чалданмас, кандызын-даа кылыр кижиге. Организациявыста слесарь-сантехник болуп ажылдап турар. Улуг огулун Кежик Самагалдайның № 2 школазының 3-кү класын бо чылын эки дооскан, а бичии уруум Чаяна Кызылдың № 2 школазының 1-ги класын чедиинкиниг дооскан. Хостуг үеде бажыңга уругларывыс-биле дыштанып, телевизор көрүп, номнар, журналдар номчуп, тоолдажырынга, амданныг аъш-чем кылырынга, ыңай-бээр агаарлаарыңга ынак бис. Ажы-төлдөргө келир үеде эртем-билиг кижилер болзун дээш, өөредип, өстүрүп, кижизидип чор бис”.

Буяна Борисовнаның алыс чурту Тес-Хем кожуунуң Белдир-Арыг суур, а Меңги Максимовичиниң Бай-Тайганың Кара-Хөл суур. Чаңгыс коллективте ажылдап турар бо үлөргө аныяк өг-бүлөгө ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, чайынналчак чедиинкинерни, ам-даа хөй алдар-аттыг болурун база быжыг кадыкшылды күзедим.

Лориса СААЯ.

Кызыл кожуун.

ШҮҮТТҮГ-ЛЕ-ДИР...

Бо чүүлду Бай-Тайганың Бай-Тал сумузунуң хоочун чурттакчылары болгаш “Шын” солунуң номчукчулары Ш.С. Ананды, Ч.С.Чүлдүм, Б.С.Чүлдүм, К.К.Н.Кочал-оол дээш өскөлөрүнчү-даа дилээ-биле бижидим.

Бай-Тал суурнуң почтазы ажылдаваастаан. Почта ажылы-биле холбаалыг кандыг херектиг кижилер турбас дээр, чагыдып алган “Шын”, “Сылдысчыгаш”, “Аргументы и факты” солуннарны, “Алдын кушкаш” журналды алыр, телефонунга акша сугар, өске черлерде чурттап, өөренип турар ажы-төлүнче посылка чорудар дээш оон-даа өске.

Почтага ажылдааннар дөрт-беш-даа кижиге солукан. Доктаамал ажылдаан кижиге чок. Харылзааның Чадаанада албан черинден специалистер келгеш, чүгүле четверг хүнүнде ажылдап каар. Ындыг бооп болур чүве бе? Харылзаа дамчыштыр шийтпирлээр чоннуң кандыг-даа айтыры турсай-ла. Чижээлээрге, посылка, тускай чагаалар чорудар, алыр дээн ышкаш.

Суурга почта доктаамал ажылдаар ужуруг эвес бе? Почта салбырының ажылының дугайында Бай-Тал сумузунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Х.О.Хертек, чагырга даргазы А.А.Күндүп олар чүнү бодап турарыл?

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

ЧИДЕ БЕРБЕ, ТЫВА ҮДЫМ!

Шаанда бөрүлөр кодан хойже халдавас, улуг шыырак тыва ыттардан коргар турган. Кадарчы тыва ыт мал-маганның, көшкүн чонга улуг дуза турган. Бичии турумда, мээң азырап турганым Көстүкпен деп тыва уксаалыг ыдым дугайында, номчукчуларга таныштырып көрейин.

Ыдым өңү кап-кара турганын сактырдыр мен. Карактарының үстүнде кызыл-сарыг көстүктүг, ындыг ыт аал-коданынга аза-бук кирибес дээр чүве. Алыс боду улуг, шыырак, холдары, буттарының сөөктери чоон, дүгү кедергей кылын, дөзү чөөктөлчөк, белен-селен, хачы дыыммас. А кудуруу мырыңай солун: кидис чыпышырып каан ышкаш, уяланчак. Школачы чораан чылдарымда Салчак Токаның “Тос-Чадырын” аажок сонургап номчаан мен. Ында Черликпен деп ыт мээң Көстүкпеним-биле аажок дөмей болган. Ол Черликпен база тыва ыт-ла турган боор.

Мен Көстүкпен-биле иелээ чарылбас эжишкелер дег бис. Хүндүс хой кадарарда, мунуп-даа алган чоруур мен. Ынчан беш-алды харлыг бичии оолду аартыктавай, дүште-даа чок шошкуп чоруур чүве ийин. Дүне ыдым-биле өдөкте мал-маганны күзеттеп база хонар бис. Кышкы үеде арга кирип, коданнап, дилги тудуп (ынчан ол үеде койгун, дилги хөй турган) олча-омактыг чанып кээр бис. Авам, ачамга мактадып-даа турар бис. Ачам ыдымга бичии ыңгыржак чазап берген. Аңаа чиир күш-хүнезинивисти бичии таалыңга суккаш, арта каап алыр мен.

Тыва ыттың өске уксааның ыттарында деңнээрге, эки шынарлары-ла хөй: ол өгже кирбес, кыжын тос-тостуң соогундаа тоовас, хар кырынга чыдар, кижиден чем-даа дилевес. Талыгыр арт-сын ажылдыр, дааш-шимээни безин эндевес, медээлээр эре бээр. Кижиниң арнынче көргөш, ээзиниң муңгарап, хорадап турарын эскерип каар. Кадарып чоруур кодан хоон шуптузун таныыр, билер, угаанның ол хире.

Кожавыс аалдың огу-биле инек-караа чыып чип турувуста, хойларывыс катчы берген, дыка-ла коргуп, девидеэн бис. Бистиң ындыг хөлзээн байдалывысты ыдым билип каан хевирлиг. Көстүкпен хеп-хенертен эре каапкаш (үңү кедергей чоон), хойлар аразынче кире халаан,

Ол бодунуң коданының хойларын өске талазынче ойладып тургаш, четче-бүрүн бөлүп алган. Ынчалдыр мээң ыдым берге байдалдан бисти камгалаан. Чүгө дизе

катчы берген хойну үзүп, шүүп аары, тоң берге ажыл чүве. Кожа аалдар аразыңга алгыш-кырыш-даа үнүп болур.

7-8 хар ажа бээримге, ачам “Ам черле өөрөн, огулун” деп барган. “Чеже хой кадарар сен, дарга-бошкаралар огулун өөрет дээш кулаам амыратпастай бердилер. Ыдың база кырып тур” — деп мээң-биле шыңгыг чугаа кылды. Баштай ыдымны каап чадап, ойталап шаг болган мен. Оон чөпшээрэжипкен мен. Ыдым-биле чарлып, байырлажыр үе келген.

Ырак тайга чер, Манчүректен өөренип чоруур хүнүм-даа келген. Көстүкпен мээң чоруурумну эндевез: Ыдым мээң кырымче шурай бергеш, ийи холун экимге салгаш, сыңайнып, чаштыг карактары-

биле менче көрүп, дылы-биле чаагым-сегелимни чылгап шаг болган. Чугаа билер турган болза, та чүнү чагып, чугаалаар турду ынаан. Мен база Көстүкпенимни так куспактап алган чассыдып, ыңай-бээр чайгап турдум.

Ачам мени далаштыра берди. Алдан-Маадыр школазы кайы сен дээш, аъттаныптывыс. Элээн ырай бергеш, хая көрнүп көөрүмге, ыдым ол-ла хевээр турган черинде, мээң уумче көрүп алган турар. Ынак “эжим”, ыдым кээргээш, ишти-баарым сөктү бер чазып, карактарында сыстып келген чаштарны ачам көрбээнде, бүдүү чеңим ужу-биле чодуп ап чордум. Ол хүн Көстүкпеним-биле сөөлгү катап чарлып, байырлашканым ол болган.

Кады хой кадарып, ойнап-хөгөп, каттап-тооруктап, аңнап-меңнеп өскөн ыдым, мени эртем-билиг далайынче, ак орукту күзеп, үдөп туруп калганы-даа чадавас. Шынап-ла, ыдымның ак сеткилин күжү, дузазы-даа ирги бе, эртем-билим, ат-алдарым-даа чедер. Россияның, Тываның-даа шаңнал, мактал бижиктери бар... Кадым шору, назы-харым оранчок дөгүй берген, ам-даа чурттап чор мен. Кижиниң ыды чүден-даа эргим. Ынчангаш Тываның Улустуң Чогаалчызы, делегейиниң дириг эртинези М. Б. Кенин-Лопсанның, аңчы ыды Уларбан дугайында шүлүүн чижек кылдыр киридим.

Дескен бөрү, бажын дозуп
келген чордуң,

Дерзии дайзын оорган сый
дайыан чорду.

Кулугурну балдырлапкаш,
салбаан чордуң...

Куштап келгеш, өштүг көктү
боолап каан мен.

Хайыралыг ыдым сени
кээргеп турдум,

Хаттыг шуурган четпес черже
чүктөп келдим.

Семдер шиви дөзүн орта
сени салгаш,

Черниң черге бир-ле дугаар
ыглаан ийик мен.

2016 чылдың февраль 10-да генетик эртемден, биология эртемнериниң кандидаты Ч. М. Доржу Тываның Ал-

дан-Маадырлар аттыг музейиниң солун ужуражылганы эрттиргенин сактып олур мен. Аңаа “Тыва ыт” дугайында хөй кижиге киржикчилиг, аажок солун лекция-беседа болган чүве.

Тыва ыт — чаш уруглар канчаар-даа ойнаарга, оларга анчыгызын хорада-вас. Илчирбе, баг чокка-ла аал коданын хайгаарап билер. Ону өртеп-баглавас, чоргаар хостуг чоруур. Бөлүк америк эртемденнерниң 2015 чылда кылган шинчилел ажылдарының түннелинден алгаш көөргө, тыва деп санадып турар ыттың чурту — Төп Азия. Ооң девискээри: Непалдан Моол чедир. Өске эртемденнерниң санап турары-биле алырга, ыттың тывылган чери — Азия дилтиң төвү Тыва.

Тываның чанында Алтай дагларындан өлгөн ыттың (скелет) мөчү-сөөгү тывылган. Ооң назы-хары 33-34 муң чыл болган.

База бир солун барымдаа: Тываның девискээринде бир базырыкты казып көөргө, ында ыттың мөчүзүн, улуг хүндүткелди көргүзүп тургаш, ажаап каан болган. Ынчангы үе-дүптүң кижилеринге ыттың ат-алдары ол хире бедик турганын херчилеп турар.

Амгы үеде тыва ыттар эвээш санныг арткан. Бар-ла черлери Меңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Сүт-Хөл. Ынчангаш ооң санын көвүдөдип, өстүрери эргежок чугула. Тыва ытка даштыкы-даа, Россияның-даа эртемденнериниң сонургалы дыка улуг. Москва хоорайда Меңгүн-Тайга аттыг тыва ытты өөренип, шинчилээр төптү ажиткан чылдагааны-даа ол.

Тываның агаар-бойдузу дыка ылгалдыг. Тыва ыттар Москвага таарышпайн турар. Чылыг черге өң-чүзүнү өскерлип база турар. Эртемден Ч. М. Доржунуң санылы-биле, Тывага тыва ыттарның санын көвүдөдип, өстүрер талазы-биле оларны азырап, тудар черни (питомник) ажыдып алыры күзөңчиг.

Келир үениң салгалыңга онзагай чараш, кадарчы ыдывысты арттырып бээр бистиң дорт хүлээлгевис болур. Ону Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, аажок деткип турарыңга өөрүвөс аргавыс чок.

Александр ООРЖАК,
хоочун башкы.

Чагаалар аразындан...

ТЫВА ДЫЛЫМ – ЧОРГААРАЛЫМ

Тыва кижиниң сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур айтырылганың бирээзи — төрзэн дылывыстың амгы байдалы. Ону орус-тыва сестер-биле холуп, бокалдыр-байн, арыг-чараш арттырып, өзүп олурар чаш салгалдарывыска улам ханы сайзырадып, кадагалап арттырар ужурлуг бис. «Мен – тыва мен» деп билишкенин медресеп билип, аңаа хамаарыштыр ажык чугааны кылыры чугула.

Төрзэн дылын, чер-чуртун билбес боорга-ла, культуравыстың чавызын көргүзүп турарывыс ол. Хүндүлүг чогаалчывыс, А. Даржайның «Каптагайда бар-ла чүве, дөгереги катаптанымас тускай үнүг, төрзэн дылдыг» дээни ханы уткалыг. Шынап-ла, делегейде кижилер бүрүзү төрзэн дылдыг. Төрзэн дылын сайзырадырын өске күрүнелер билип, деткип турар. Төрзэн дылын билер, бодунун чонунун төлөптүг төлээзи болуру чугула.

Дыл чокта, нация турбас. Өг-бүлө бүрүзү төрзэн тыва дылын чидирбес ужурлуг. Ынчангаш ажы-төлү-биле бажыңа-даа, каяа-даа

чүглө тыва дылга чугаалажырын чедип алыр болза эки. Өске аймак чон безин бистиң тыва дылывысты өөренип, харын-даа хөөмейлеп, ырлап, тыва дылды алгап-йөрзөп чоруурлар барын билер бис. Кандыг-даа дылдың эдилели, сайзыралы ада-иеден, башкылардан, ниитилелден, кижиниң бодундан хамааржыр.

«Тыва дыл — чаштарга» деп төлөвилелдин удуртукчузу, Национал школа хөгжүдөр институтун директору, филология эртемнериниң кандидаты Сайзана Товуунун удуртулгазы-биле бо айтырыга хамаарыштыр хөй ажылдар кылдынып турар.

«Демниг сааскан төвө тудуп чиир» дижири дег, дуржулгалыг башкылар Л.Х. Ооржак, Л.А. Ооржак, А.О. Кунгаа биске езулуг тыва кижилер деп билишкенин оттурган. Олар школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге тыва дылды өөредир-биле ажыктыг семинар-курстарны организастан эрттиргенер. Ооң иштинде янзы-бүрү темаларга хамаарышкан лекцияларны улуг башкыларывыс Л.С. Кара-оол, Н.Ч. Дамба, А.С. Шаалы, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак, С.С. Товуу дээш өскелер-даа өөредилгилер, кижизидикчи кичээлдерин эрттиргенер. Республикавыстың янзы-бүрү булуңнарындан төрзэн тыва дылывысты шын ажыглап, сайзырадыр-биле 200 ажык кижизидикчи башкы боттарының билин бедитпишаан, тыва дылдын хүндүлөп, бичии чаштарга өөредир-биле улуг сонургалдыг чедип келгенинге өөрүвес арга чок. Аңаа тыва чонувустун езу-чаңчылдарын, культуразын,

боттарывыстың ук-төөгүвүстү хандыр билип алганывыска, башкыларывыска чоргаарланмас аргавыс чок. «Тыва дыл — чаштарга» деп регионалдыг төлөвилелдин күүселдезин боттандыра-биле «Төрзэн Тывам» деп программа, «Номчулгано», «Дыңнаксанчыг тыва чугаа», «Үжүктөр таалыңы», «Хөгүлүг үннөр» дээш оон-даа өске янзы-бүрү чараш, өңүр номнарны бичии чаштарга сөңнеп, чырыкче үндүргөш, уруглар садтарынга белекке берген. Ол өөредилге чүглө уруглар садтарынга эвес, ортумак школы доозарынга чедир база ниитилелге тыва дылывыстың сайзыралын чедип алырынга улуг идигни берген. Номнарга даянып, төрзэн дылывысты өг-бүлөгө сайзырадып, өөредип, ону чидирбес дээш кичээлге кичээлдер ужурлуг бис.

Мээң бодалым-биле уругнуң өске дылды шынгадып алыры, ооң төрзэн дылын билиринден хамааржыр. Бир сөстүң утказын

төрзэн дылынга долузу-биле билер болза, ынчан ол-ла сөстү өске дылдарга сактып, өөренип алыры чиик болур.

Мерген угаанныг, бурунгаар көрүштүг улуг чогаалчывыс А.А. Даржайның эгелээшкени-биле төрзэн дылывыстың байырлалын ноябрь 1-ниң хүнү деп доктаатканы — улуг белек. Бо байырлал тыва дылды сайзырадырынга дыка улуг салдарлыг. Чогаалчының «Тынар агаар, сеткилимниң хөзүңү боор, тыва дылды дамыр-ханда тудуштур сен» деп одуруглары кижиниң сагыш-сеткилин ала-чайгаар-ла байыдып, чоргааралды оттуруп кээр.

Бичии-даа, улуг-даа уругларга амгы үеде тыва дылга мультфильмнерни, тоолдарны, киноларны, аудио, видео материалдарны хөйү-биле парлап, чырыдып үндүрер болза, уругларның, ада-иелерниң сонургалы күштөлир дээрзинге чигизип турбас.

Светлана ОНДАР.

БОРБАК-КЫС

Ававыс биле ачаавыс канчаар таныжып, тыпчып алганын биске мынчаар чугаалаан: «Шору эр апаргаш, ол шагың «Ойтулааш» дээр оюнунга барып турар апарган мен. Бичежек дурт-сынныг болза-даа, бөрбек, тырың мага-боттук, улуг кара карактарлыг, чажын өрзөш, оорга куду салып бадырыпкан уруг мээң сагыжымга бо-ла кирип келир турган. Ады база ооң хевир-сынын сагындырып, аяныг көрүштүүн бадыткаан дег, Борбак-кыс дээр. Сат Хевеккейиниң уруу деп дыңнап алган мен. «Хевек уруу Борбак-кыстың келир чери кайда чүвөл...» деп, оолдар кожанап турганнар. Эжи уругларны ушка-рыпкан Борбак-кыстың ойтулаашка келирин көөр мен.

Борбак-кыс боду чазык, чугаакыр-даа болза, ындыг-ла амыр

эвес, удавайн, хирт дээр. Адының даваннарының даажын дыңнап артып кааш, аалымче хап чаныптар турдум.

Кижиге күштүг күзөл турда, оон эрткен чүве чок! Бодумнун кошкаамны ажып, чоорту чугаалажып, кады «ойтулаашка» ойнап барып турган бис. Ынчалза-даа ада-иези уруувус назы четпээн дээш, өг-бүлө айтырыын соңгаарладып каапкан. Мен ийи чылды манадым. Ол үеде кыстың ада-иези «малдаар» деп негелде кылыр чаңчыл турган.

Ийи чыл иштинде «малдап» кээп турду. Адак соонда келирге, көк буга баштады элзэн бода малды мээң ада-ием сүрүп берген. Аваңар 19 харны харлапканда, сүт-саан элбек турар, чайның башкы айының ортан үезинде, ооң ак өө,

өңчүзү белен турган. Думаалай-шывын бажыңа кедипкен, мөңгүн чулар-чүгенин дериттинген тыва эзерлиг аътка келин олуптурга, аалындан үндүрерин ол шагда база-ла езулап, байырлап чораан.

Кезек Саттарның аал-коданындан келин кысты үндүрүп эккээрге, уткуп келгенер кениниң адының дынындан апкаш, Кууларларның аал-девискээринче челип кире бергенин авам база сактып чугаалаар кижилер.

Куда-дой эрттирип, аал-оранындан келин ап, азы уткуп турар езулалдар үезинде, хөй арага кудуп, эзиртир арагалаар деп чүве турбаанын ачам чугаалаар турган. Ол ояар олар чартык чүс чыл ажыр чурттааннар. «Он ажы-төлдү төрзэн, буяныг иенерни кээргеп чоруңар» деп, ачам биске чагыыр турган.

Лидия СААЯ.
Кызыл хоорай.

АРАГАНЫҢ ХАЙЫ-БИЛЕ...

Кижилер даштыгаа соокта үр үе дургузунда турар болза, чоорту шырыныгып, доңуп эгелээр. Оон шуут шыдажыр арга чок кылдыр доңуп келгеш, бир-ле чылыг черге кирерин, чыннып алырын бодап эгелээр болгай. Кижиниң мээзинде шыгжаттыг бодун камгаланыр күштүң ажылдап эгелээни ол.

А арага ижипкен кижилер бодунун херек кырында кайы хире доңуп турарын шын медресеп билбес апар, ынчангаш боду безин эскербейн, мага-бодун үжүдүп, доңуруп ап болур. Соокта арага ижерге, доңуп, үжүй берип болурунун айылы улгадыр. Бо хүннерде республиканың 1 дугаар эмнелгезинде арага ишкениниң хайы-биле үжүп, доңганындан холу-будун ышкынган улус эвээш эвес.

Чылыккан ышкаш апар...

Соокта доңуп турар кижилер арага ижиптер болза, шынап-ла, чылыг апарган ышкаш сагындырар: бүгү мага-бодунга тааланчыг чылыг негтереп, чылыккан ышкаш апар. Ынчалза-даа кезек үе эртерге, улам соок апарган ышкаш болу бээр.

Чүгө дизе, араганың тургузуунче кирип турар этанол деп бүдүмөл

мага-ботта дамырларны алгыдыптар шынарлыг. Арага ижиптерге, дамырлар алгы бээр болгаш, хан кешче хөйү-биле ага бээр, а ол үеде иштики органнарга хан четпейн баар. Өскээр чугаалаар болза, арага ижиптерге, кижиниң кежи чылыга бээр, а иштики органнары чылыкпас. Ооң кадында ол кезек үеде кижилер чылыга хона бергенин соонда үр болбайн, оон-даа артык кылдыр, сөөгүнүн чилинге дээр доңуп эгелээр.

Ынчангаш соокта арага кижини чылыктырып шыдавас, харын-даа мага-ботта хан эргилдезин, чылыг солчулгазын будап болур. Бичии када чылыш дээр байдалды узадыр дээш, араганы база катап ижиптер, оон база бирээни, оон база... Ынчалдыр-ла чылыгар дээш, амзап эгелеп алгаш, эзиртир ижип

алыр таварылгалар турар. Шап ынчалдыр араганың салдарына алзып, аарый берген кижилер база кайы хөй.

Ооң кадында чамдык улус «будунга эзиртир» болгулаар. Ол дээрге, арага ижипкеш, орта кылаштай албас, илдигичел, андарлычал апары-дуга. Шап ындыг кижилер кылаштап бар чорааш, кээп ушкаш, тендирий бергеш, машина-балгат адаанче кирип, эпчок кээп ушкаш, кемдээшкенин ап болур. Эзиртик кижиниң караа безин «мегечи» апар. Мыа бо келген машинаны ыракта кылдыр көрүптер ийикпе, улуг ханы оңгарны дески чер кылдыр көрүптүп болур.

Даштын чыккылаа соок эгелзэн. Ынчангаш ал-бодунарны, чоок улузуңарны камгалап-кадагалап, арагадан ырак-ла чорууңарны күзедивис. Арага-биле чылыгар деп чүүлү шуут утканы дээр. Ооң орнунга изиг шай, изиг мүн...

Бистиң корр.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района по поступившему заявлению от собственника земельного участка информирует о проведении публичных слушаний в целях изменения разрешенного использования земельного участка с «под магазин» на «для ведения личного подсобного хозяйства» с кадастровым номером 17:04:0201020:333, из категории земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бурен-Хем, ул. Енисейская д. 28 кв. 1, общей площадью 576 кв.м.

Заинтересованные в публичном слушании изменения вида разрешенного использования земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в течение 30 календарных дней, с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0302001:213 из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кундустуг, местечко ул. Центральная д. 2а/1 общей площадью 1500 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0302001:214 из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кундустуг, местечко ул. Центральная д. 2а/2 общей площадью 1500 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

солуннун сайты: //shyn.ru

электроннуг почта: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3609 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүсөдип турар В.Э. Чанзан.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар: В.О. Куулар, Ч. О. Саая — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлеш барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860. Солун неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номериң парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.